

*Л.Г. Комаха,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри логіки філософського
факультету КНУ імені Тараса Шевченка*

**МЕТАФОРА «СМИСЛУ»
В АРГУМЕНТАХ ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ:
ЗНАК – ІДЕЯ – РЕФЕРЕНТ**

Епістемологія ХХ ст. відзначається фактом філософського інтересу до мови, зростанням інтересу до знаково-символічних «інструментів» мислення в соціально-гуманітарній сфері. Мова розглядається не тільки засобом презентації наукового результату – значна увага приділяється її логіко-методологічним функціям у міжкультурних комунікаціях, в яких відбувається концентрація соціальних значень. Метафора мови доповнюється соціально-феноменологічним уявленням про неї як про досвід персональної ідентифікації та засіб семантичної підтримки суб'єктивної реальності. Завдяки мові досягається адекватне розуміння смислу тексту – наукового, сакрального, художнього тощо.

Поняття «смыслу» має відкритий горизонт значень, «контекстуальну полісемію». З точки зору психології, за поняттям «смысл» приховується складна і багатогранна «смыслова реальність» [2]. У філософії «смысл» розуміється як сутність того чи іншого явища, що виправдовує його існування і пов'язує з більш широким пластом реальності та онтологічним порядком речей. Через це постає необхідність виявити сутність смислу в аргументах логіки та епістемології.

Концепція «смыслу» знайшла всебічний розгляд у багатьох дослідженнях філософії і психології – А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, Д.Леонтьєва, Г.Шпета та ін. В логіко-філософських концептах проблема «смысла» розглядається у працях Б.Рассела, Л.Вітгенштейна, М.Шліка, Р.Карнапа, Ч.Пірса та ін. Втім, залишається ще багато аспектів смислу, які потрібно проаналізувати в аргументах сучасної когнітології та епістемології.

Мета статті полягає в дослідженні аргументів, які виявляють статус і значення смислу в обґрунтуванні істини в процесі пізнання.

Інтерактивна природа смислу найбільш повно втілена в метафорі. В перекладі з грецької «метафора» означає «візок». Вона (метафора) не лише «перевозить» смисли, а й постає засобом їх розширення і збагачення. «Метафора, – писав Г.Г. Шпет, – порівняння, уособлення, зіставлення звичного з незвичним і навпаки і т.ін. – все це має свої основи і також онтологічні, тільки предмет цієї онтології – саме слово» [7, 447].

Метафора звернута до прихованого, латентного в предметі. Тому вона відкрита безлічі інтерпретацій. Будучи семантично насиченою, вона не допускає експлікації, тобто перефразування в мові без втрати значущих конотацій. Тому звернення до плюралізму інтерпретації становить саму сутність метафоричного смислу. Його виявлення свідчить про оформлення специфічної галузі філософсько-аналітичних досліджень – «епістемології метафори» [5, 17]. Її витoki можна знайти вже в античній філософії.

Проблема когнітивної природи метафори активно обговорювалася в контексті теоретико-пізнавального повороту у філософії Нового часу, німецької класичної філософії, а також ірраціонально-гносеологічних пошуків Ф. Ніцше, А. Бергсона і Б. Кроче. Серйозні дослідження з епістемології метафори почали проводитися в межах аналітичної філософії. З точки зору М. Блека, кожне метафоричне висловлювання об'єднує в собі дві системи (пласти смислів), кожний з яких має свого «суб'єкта». З кожним із цих суб'єктів асоціюються і дві системи ідей, вірувань, очевидностей (постулатів смислу), які поділяються спільнотою носіїв мови. Метафора «фільтрує, трансформує, видозмінює систему ідей і вірувань обох систем, висвічуючи одні аспекти і затіняючи інші» [8, 37].

М. Блек стверджує, що процес метафоризації спричинює не тільки розширення вихідних смислів і вірувань обох систем, а й створення нових смислів. Метафоризація – це особлива «оптика бачення» первинної системи крізь призму іншої, внаслідок чого ми здобуємо не тільки зрушення попередніх значень, а й генезу нових смислів. М. Блек переконаний, що процес виникнення метафор має принципово творчий характер. Метафора «не тільки вловлює і фіксує схожість між двома предметами, але й творить її на основі додаткових змістів, взятих із контексту» [8, 38–39]. Ця креативна сила метафори робить її корисною не лише для епістемології, а й для метафізики, виступаючи своєрідним аргументом для обґрунтування її смислу.

Як свідчить аналіз, в основі інтерактивної теорії метафори

М.Блека лежить твердження, що смисл терміна визначається тим, в якому плані контекст формує невиразні психологічні схеми, які асоціюються з цим терміном. Смысл терміна змінюється разом з добре зрозумілим позатекстовим контекстом. У цьому розумінні інтерактивна теорія метафори М.Блека зближується з соціально-феноменологічними уявленнями про когнітивні паттерни, які формуються контекстуально. В полеміку з інтерактивною теорією М.Блека вступає логік Д.Девідсон. Він не згоден, по-перше, з тим, що метафора має контекстуальний зміст і може бути істинною навіть тоді, коли пряма (дослівна) інтерпретація її хибна. По-друге, Д.Девідсон заперечує, що метафору не можна змінити іншим словесним виразом без втрати вихідного метафоричного смислу. По-третє, він переконаний у тому, що метафора сама по собі не має когнітивного змісту, але корисна для пізнання, оскільки дає можливість поглянути на старі проблеми по-новому і тим самим спонукає до творчого сприйняття світу. Головний аргумент Д.Девідсона полягає в тому, що постулювання «додаткових», «контекстуальних» смислів зовсім не є необхідним для пояснення того, як «працює» метафора. Справа не в «додаткових» метафоричних смислах, вважає він, а в тому, як функціонують «прямі» («дослівні») смисли метафоричного виразу. Єдино можливий шлях, з точки зору Д.Девідсона, є таким, що спочатку метафори «прочитуються» в прямому, а вже потім в їх «переносному значенні» [5, 24–25].

Свій прагматичний підхід до розуміння природи метафори Д.Девідсон аргументує схожістю «метафори» і «обману». Наприклад, речення «Ця жінка – чаклунка» можна зрозуміти і як обман, і як метафору, без зміни значення слова «чаклунка». Цьому реченню можна надати і прямого смислу (хоча це й нелегко), якщо хтось хоче обманути співбесідника щодо властивостей жіночого характеру. Але коли речення задумане як метафора, то відбувається зрушення, «зсув» смислу, незалежно від вірування того, хто говорить. Вдалі метафори лише здаються хибними, коли їх термінам помилково надається прямий, дослівний смисл. Важливі у філософському розумінні метафори (наприклад: «мозок є вчислювальна машина») сприймаються емпатично. При цьому той, хто говорить, зовсім не хоче сказати, що мозок є «інженерною конструкцією». Філософський контекст використання метафори продукує основу для зовсім іншого набору імплікацій. Метафори лише тоді дають нам пропозиційне знання, коли їх терміни зрозумілі відповідно до «контек-

туальних, тобто метафоричних, смислів» [5, 27].

Представник феноменологічної герменевтики П. Рікьор у своїй теорії метафори ставить питання: чи можна з вичерпною повнотою перевести зміст образу в знакову форму, у форму метафори, наприклад, чи семантичних ресурсів метафоричної мови для цього недостатньо? Його аргументи показують, що семантичних ресурсів метафори недостатньо для вираження змісту образів уявлення. Тому він пропонує доповнити семантичну теорію метафори психологією уявлення. «Питання, до якого я звертаюся, – пояснює П. Рікьор, – полягає в тому, чи можна завершити таку теорію (метафори. – Л.К.), не включаючи в неї такий істотний психологічний компонент, як образ і почуття. На перший погляд, образ і почуття лише заміщають пояснювальні фактори, яких бракує. Але ж образ і почуття є конститутивними факторами метафори» [9, 143]. Уявлення і почуття не захищають недостатність інформаційного змісту метафоричного висловлювання, а поповнюють його когнітивний смисл. Саме він є метою продуктивного пізнання.

Але, щоб коректно встановити схожість в метафорі, необхідно логічно пояснити сам процес метафоризації. Це здійснюється завдяки з'ясуванню функцій метафори. «Іконічна» функція уявлення щодо вловлювання схожості характеризується як «предикативна асиміляція». «Просторова» функція метафори проявляється у зміні відстані між смислами в логічному просторі. Перше семантичне уявлення, згідно з П. Рікьором, полягає в здатності продукувати нові типи схожості всупереч і «поверх» відмінностей. Це вимагає розвитку навичок уявлення: вміння бачити різні речі в одній і тій самій перспективі. Друге семантичне уявлення полягає в тому, щоб інкорпорувати в семантику метафори просторовий вимір образу. У підсумку смисл не лише схематизується, а й може бути прочитаний в образі, в якому він існує. Іншими словами, «метафоричний смисл генерується в системі образів, які продукуються вербальною структурою твору» [5, 32–33]. З точки зору такого аналізу, теорія метафори – це модель зміни нашого бачення і сприйняття світу та його смислів. Саме ця властивість метафори і дає змогу використовувати її в науковому, логічному та філософському мисленні.

Концепція наукового пояснення як метафоричного переписування того, що підлягає поясненню (експланандуму), дістає детальний розвиток в працях М. Хессе, де за основу взята інтерактивна теорія метафори. М. Хессе пропонує розглядати наукове пояснення

як метафоричне переопи́сування (ре-дескрипцію) сфері експланандуму. Дослідниця пропонує вважати первинною системою «домен експланандуму», що описується мовою спостережень. Вторинна система описується мовою вже відомої теорії. В науковому контексті обидві системи асоціюються не з набором життєвських вірувань і асоціацій, а з уявленням про вже відомі закони природи. Адже «жодна наукова теорія не може бути а ргіогі нав'язана експланандуму» [5, 34]. Своє бачення теорії метафори М.Хессе аргументує нейтральністю аналогії наукової моделі. У підсумку вважається, що новий погляд на природу наукових пояснень як метафоричне переопи́сування експланандуму відкриває нові горизонти для розвитку і верифікації теорій на основі евристичності нейтральних аналогій. Найбільш задіяною є пояснювальна модель, яка здійснюється на основі прийнятих у даний час наукових теорій.

Важливим аргументом, який обґрунтовує значущість смислу для наукового пізнання, є комплекс, який включає в себе «знак», «значення» і «референт». В даному випадку репрезентативним феноменом, або репрезентантом, є знак. Тому такий комплекс можна назвати «знаково-репрезентативним», або «знаково-семантичним», комплексом. Його прикладами є слова природної мови з їх смислами і означуваними ними предметами. Сьогодні завдяки багаторічним дослідженням семіотика і семантика різнобічно вивчили знаково-репрезентативний комплекс, який представлений низкою моделей.

Свою модель даного комплексу Ч.С.Пірс представляє у вигляді елементів: зовнішній знак – його внутрішня, ментальна, форма – ідея – референт. Репрезентант, або знак, – це зовнішній, предметний феномен. У процесі функціонування він набирає форми свого існування – внутрішню – у вигляді ментального образу в свідомості людини. Цей образ співвідноситься із зовнішнім матеріальним об'єктом – будь-яким предметом дійсності, але не безпосередньо, а через інший ментальний феномен – ідею. Тобто певний образ зовнішнього об'єкта, відображеного не повністю, а лише деякими істотними ознаками. «Ідею в даному випадку потрібно розуміти в платонівському смислі, близькому до того, що вкладає в це слово повсякденна мова» [4, 48]. Кожний «репрезентант», – підсумовує Ч.Пірс, – пов'язаний з трьома речами – основою, об'єктом та інтерпретантом [4, 48–49].

Елемент, який називається в цій моделі ідеєю, в сучасних моделях називається значенням, а якщо бути більш точним – ментальним

значенням, або смыслом, на відміну від предметного значення, яким є референт. Другий елемент пізніше перестали включати в моделі цього комплексу, так що схема Ч.С. Пірса після її витлумачення набуває вигляду «знак – значення – референт». Г. Фреге збільшує кількість елементів до чотирьох, і його знаково-семантичний комплекс має вигляд: «знак – уявлення – смисл – значення» [3, 42].

Досліджуючи аргументацію, необхідно виокремити деякі додаткові елементи, зокрема процес (акт) комунікації. Як зазначає Г.В. Гріненко, по-перше, в найпростішому випадку дискусія являє собою двоактну комунікацію. І тоді в ідеальному варіанті аргументація є текст V_1 , породжений (створений) комунікатором (суб'єктом комунікативного процесу). Але на практиці текст, який продукується в процесі комунікації, частіше «ширше аргументації або вже власне є нею, тобто він може включати різного роду «побічні» складові, котрі не мають прямого відношення до даної аргументації, а може й не містити якихось необхідних компонентів, які комунікатор, наприклад, забув вставити в продукований текст» [1, 65].

По-друге, оскільки будь-яка дискусія є більше, ніж двоступеневою (двоактною) комунікацією, то різні частини тексту аргументації (теза і різні аргументи) постають продукованими в різних комунікативних актах. Однак для глибшого розуміння аргументації в контексті смислу потрібно виокремити саму процедуру продукування (I-) і сприйняття (-I) тексту. Аргументація не може бути сприйнята, якщо вона не виражена в якому-небудь тексті комунікатором, а для цього текст повинен бути продукований. А сприйняття тексту, безумовно, є «необхідною умовою його розуміння» [1, 65].

Однак текст можна почути (прочитати) або сприйняти й інакше (у випадку невербального тексту), проте не зрозуміти його. Отже, від тексту як послідовності знаків ми повинні відрізнити смисл і/або значення цього тексту, котрі, власне, і розуміються. Але тут корениться одна з можливих причин нерозуміння – смисл і значення, що вкладаються комунікатором (Kt) в текст (V^{\wedge}), можуть не збігатися з тим, котрий комунікант (Kt) розуміє ($\wedge V$), тобто ми маємо:

$$KtI - V^{\wedge} V^{\wedge} V - Ikt,$$

де V^{\wedge} може бути тотожним, а може бути і нетотожним $\wedge V$.

Нерозуміння, яке виникло ($V^{\wedge} \neq \wedge V$), може бути результатом помилки (один із суб'єктів неправильно розуміє смисл того чи іншого слова в тексті V), наслідком використання багатозначного

терміна (різні суб'єкти використовують різні смисли цього терміна), зміною смислу виразу під впливом контексту використання тощо. Але «в кожному випадку наш співбесідник не зрозуміє нас, до нього не дійде та думка, яку ми хотіли йому повідомити, і наш аргумент не спрацює» [1, 66].

Аналіз даної проблеми як знаково-семантичного комплексу свідчить, що смисл і значення, які вкладаються в текст або сприймаються з тексту, можуть залежати від низки факторів: «часу (t) і місця (p), де перебувають, відповідно, комунікатор (Kг) і комунікант (Kт), особливих умов (g), причин (m) і цілей (c) комунікації від реального середовища, в якому відбувається процедура аргументації, а також від тих суб'єктивних картин світу, які суб'єкти комунікації свідомо або несвідомо сприймають» [1, 66].

Отже, смисл – це змістовна одиниця свідомості, думка, пов'язана в цій свідомості з ментальним образом предметного знаку (інтерпретаментом). Але цим своїм модусом смисловий бік знаку не обмежується. Це лише один вид смислу, його перше визначення, яке можна назвати інформаційним. Інший вид смислу виявляється, коли проводиться зіставлення інформаційного смислу зі всім змістом відповідного референта. Тоді видно, що даний смисл являє свій референт лише певною частиною свого змісту, той чи інший аспект цього змісту, якусь певну точку зору на нього, якийсь особливий ракурс. Тобто референт представлений тим чи іншим способом. У цьому контексті смисл – це певний, конкретний зріз змісту об'єкта, який представлений в мисленні. Цей вид смислу визначає важливість вибраного змісту для того, хто говорить або слухає. Тому «знак може репрезентувати той або інший об'єкт або понятійно, або у формі уявлення, тим або іншим набором властивостей референта, що визначаються, наприклад, науковими або життєвими потребами» [3, 44].

Даний вид смислу виступає в якості аргумента, коли постає потреба у виборі з усього змісту референта (важливих у відповідній комунікативній ситуації) його властивостей. Отже, смисл визначає характер змісту слова (думки), що формується в даних обставинах, і характер репрезентації цим словом об'єкта. Тому зміст, наприклад, поняття, що утворює значення слова, підкреслював Г. Шпет, «ніколи не являє собою весь зміст предмета, а є змістом, доцільно і планомерно підібраним відповідно до наміру і замислу повідомлення та виразу» [3, 45]. Такий вид смислу можна назвати «специфікованим», який зумовлений заданим способом презентації об'єкта.

Третій вид смислу можна назвати «функціональним». Ця характеристика зумовлена необхідністю розібратися у смислі, крім його змісту, ще й у таких властивостях, як мета, намір того, хто говорить, а також призначення сказаного. Завдяки цьому за змістом став проглядатися об'єкт. У смислу виникла функція – досягнути певного результату. Він виявляється наділеним певною значущістю, цінністю для людей, що взаємодіють у процесі наукової (і повсякденної) комунікації, що робить його важливим аргументом для доказу тієї чи іншої позиції в пізнанні і повсякденному житті. Наявність у смислу описаної функції і дає можливість назвати цей вид «функціональним». Зрештою смисл постає як «соціокультурний ментальний феномен, який є комбінацією змістового елемента свідомості та інтенційної функції. Завдяки цій функції смисл є також і прагматичною категорією» [3, 45]. Останнє особливо важливе для логічного доведення значущості того чи іншого положення в процесі пізнання.

Виявлення за допомогою описаного розуміння смислу такої його характеристики, як значущість, цінність, важливість для адресату речі, явища, для інших феноменів дає змогу використовувати поняття смислу аргументу для доведення істинності чи хибності мети дослідження. Довід використання смислу в ролі аргументації в мовних знаках, в текстах орієнтує на проведення такої аргументації і щодо інших феноменів, якщо вони стають об'єктом нашого пізнання.

Таким чином, смисл є характеристикою кожного соціокультурного феномену, його змістових ментальних структур, які підкреслюють значущість, статус, роль цього феномену у відношеннях з іншими феноменами. Смисл – міжсуб'єктне і міжоб'єктне явище. Поле його функціонування – взаємодія різних феноменів, як соціальних, так і природних. У цьому «полі» смисл виявляє себе як аргумент, наділяючи процеси, що відбуваються у вказаній взаємодії, впорядкованість, цілісність, логічність, продуктивність.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гриненко Г.В.* Аргументация и коммуникация // Мысль и искусство аргументации. – М., 2003. – С. 58–89.
2. *Леонтьев Д.А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М., 2003. – 487 с.
3. *Майданов А.С.* О смысле вообще и о смысле мифов особенно // Опыт и смысл. – М., 2014. – С. 39–63.

4. *Пирс Ч.* Начала прагматизма. В двух томах. Т. 2. – СПб., 2000. – 318 с.
5. *Смирнова Н.М.* Интерактивная природа смысла: эпистемология метафоры // Опыт и смысл. – М., 2014. – С.15–29.
6. *Шпет Г.Г.* Искусство как вид знания. – М., 2007.
7. *Шпет Г.Г.* Сочинения. – М., 1989. – 608 с.
8. *Black M.* More about Metaphor // Metaphor and Thought. – Cambridge, 1981. – P.19–41.
9. *Ricoeur P.* The Metaphorical Process as Cognition, Imagination and Feeling. – Univ. of Chicago Press. Critical Inquiry. – 1978. Vol. 5. №1. – P.143–159.

Комаха Л.Г. Метафора «смыслу» в аргументах логического анализа: знак – идея – референт.

У статті досліджується проблема «смыслу» в контексті метафори, когнітивна природа якої відкриває простір для інтерпретації наукових текстів і положень. Важливим аргументом у визначенні смислу є комплекс: «знак» – «ідея» – «референт», на основі якого виникає процес комунікації. Смысл як інформаційний елемент постає як аргумент для доказу істинності чи хибності результатів дослідження.

Ключові слова: смысл, метафора, референт, аргументація, комунікація, інтерпретація, знак.

Комаха Л.Г. Метафора «смысла» в аргументах логического анализа: знак – идея – референт.

В статье исследуется проблема «смысла» в контексте метафоры, когнитивная природа которой открывает простор для интерпретации научных текстов и положений. Важным аргументом в определении смысла является комплекс: «знак» – «идея» – «референт», на основе которого возникает процесс коммуникации. Смысл как информационный элемент является аргументом для доказательства истинности или ложности результатов исследования.

Ключевые слова: смысл, метафора, референт, аргументация, коммуникация, интерпретация, знак.

Komaha L.G. The Metaphor of «Meaning» in the Arguments of Logical Analysis: Sign, Idea, Referent.

The paper reveals a problem of «meaning» in the context of metaphor, its cognitive nature opens a «space» for interpretation scientific texts and regulations. An important argument in determining the meaning is the complex: «a sign» – «an idea» – «a referent», which is a basis of a process of communication. Meaning as an information element appears as an argument to prove the truth or falsity of the research.

Key words: meaning, metaphor, referent, argumentation, communication, interpretation, sign.